

1.13. Кириченко О.В. Посткомуністична трансформація Латвійської Республіки: уроки для України

У перебігу складних процесів посткомуністичної трансформації Латвійської Республіки після розпаду СРСР провідна роль належала її політичним елітам, які визначили засади формування історичної політики країни. При цьому, у розвитку зазначеної політики виокремлюються три окремих періоди.

Перший етап охоплює період від початку 1990-х до початку 2000-х рр. Це час формування в Латвії нового політичного режиму і зміцнення вектору на інтеграцію в євроатлантичний простір. На хвилі так званої «співаючої революції» до влади в країні прийшли «політики моралі» – представники латвійської наукової і творчої інтелігенції. Їхні дії були спрямовані, в першу чергу, на символічне оформлення режиму, де факто винахідництво та одержавлення націоналізму. Адже латвійський етнічний фактор активно використовувався як ресурс політичної мобілізації в Латвійській РСР ще до її виходу зі складу СРСР у 1991 р. при створенні паралельних органів влади.

На зазначеному історичному етапі відбулося оформлення доктрин «повернення на Захід» та «радянської окупації», які слугували засобом консолідації електорату та легітимації латвійських еліт, які прийшли на заміну комуністичного керівництва. Одним із яскравих збірних образів, що втілюють вказану тенденцію, може вважатися В. Ландсбергіс, який посідав провідні державні пости в Литві у 1990-х рр. та вважав себе наступником литовського керманіча А. Сметони, що прийшов до влади у 1926 р. та виїхав до Німеччини у 1940 р.

За умов, що склалися, запит на історичну політику виник, головню, в нового політичного керівництва, яке гостро потребувало ресурсів, доступних з точки зору витрат та ефективних у сенсі масовості результатів і необхідних для ідеологічного обґрунтування свого перебування при владі та нового політичного курсу. У Латвії була проголошена доктрина континуїтету, що затверджувала зв'язок нового політичного режиму з урядами періоду незалежності до Другої світової війни.

До середини 1990-х рр. позиції «політиків моралі» в Латвії здебільшого послабились. Нові керівники, що прийшли до влади,

більшість з яких ще донедавна була частиною партійної номенклатури, зіткнулась з необхідністю зміцнення влади в умовах політичної та економічної трансформації, яка супроводжувалась нестабільністю. Обраний владними елітами країни шлях наділення громадянством незалежної держави її корінних жителів втілювався також в інститут «негромадян» – мешканців республіки, якими стали практично всі місцеві жителі, що не були нащадками довоєнних латвійських громадян. Вони отримали статус «радянських емігрантів», чисельність яких, за деякими оцінками, сягала до 40% від загальної населення Латвії початку 1990-х рр.

У зазначений період історична політика здобуває стрімке інституціональне оформлення. Під патронатом держави створюються спеціалізовані інститути, музеї, комісії, покликані просувати і твердо охороняти конкретну історичну інтерпретацію, яка з часом набувала все більшого сакрального статусу. Найбільш відомими такими закладами стали Комісія з історії при Президенті Латвії та латвійський Музей «нацистської і радянської окупації», відвідання якого з незмінною постійністю вноситься до програм візитів західних політиків.

Латвійський національний парламент ініціював створення спеціального органу з підрахунку завданої шкоди від «радянської окупації» – у 2005 р. згідно з декларацією Сейму Латвії започаткувала роботу комісія з підрахунку завданих збитків.

Таким чином, «спадщина комунізму» стає універсальною внутрішньополітичною відповіддю балтійських еліт на поточні проблеми в економіці та інституціональному розвитку. Водночас, це перетворилося й на спосіб примирення демократичної ідеології, необхідної елітам для інтеграції на Захід, з державним етнонаціоналізмом, що дещо обмежив залучення окремих етнічних меншини в політичному процесі відновлення національної державності країн Балтії (інститут «негромадян в Латвії та Естонії, проблема польської меншини в Литві). На тлі європейської і євроатлантичної інтеграції балтійських країн активізувалася критика з боку впливових міжнародних організацій стосовно певних обмежень прав людини щодо негромадян. З відповідними доповідями і заявами, інспірованими здебільшого російською стороною та її політичними прибічниками, виступали профільні органи ООН, ОБСЄ, Ради Європи, ПАРЄ, Європейської Комісії, а також громадські правозахисні міжнародні структури.

Точкою відліку другого етапу в розвитку історичної політики в країнах Балтії став вступ Литви, Латвії та Естонії до ЄС і НАТО у 2004 р. Всупереч поширеним очікуванням, це не призвело до зни-

ження конфронтаційності історичної політики в згаданих державах. Альтернативу втілювали дискусії про «балтійську ідентичність» трьох країн на основі «історичного регіону Балтії», проте вони залишились на периферії уваги регіональних політиків.

Як зазначає дослідниця британського університету Кентербері М. Малксоо, «екзистенціальна політика становлення європейцями» представників балтійських держав після інтеграції в європейські та євроатлантичні структури не послабилась. «Постійні апеляції до історії роблять за можливе позиціонування себе як жертви Росії та байдужості Європи, поставити ЄС у позицію боржника країн Балтії. Це дозволяє не лише наполягати на отриманні необхідної політичної та економічної підтримки, але й претендувати на включення інтересів балтійських держав у зовнішню політику Євросоюзу», – наголошує М. Малксоо.

У свою чергу, латвійські вчені Б. Зепа та І. Супуле дійшли висновку, що політичні еліти «так само використовують етнічність задля залучення прихильників на виборах, і в такий спосіб саме політики стають основним каталізатором посилення етнічної напруженості». Зі свого боку, литовський дослідник В. Сафроновас відзначає, що впроваджена євроатлантична інтеграція Литви зробила необхідною доволі широку програму з «переробки пам'яті» та «формування прозахідних настроїв населення». При цьому, на постійній основі проводилася робота з перетворення «спротиву окупаціям» у середині ХХ ст. у найвищу цінність. Досягнення «історичної справедливості» здійснювалось через заперечення попереднього режиму, у тому числі й шляхом криміналізації альтернативних оцінок, із введенням процедури люстрації тощо.

Відчуття невизначеності після вступу в ЄС і НАТО, яке започаткувало низку внутрішньополітичних криз, мало наслідком посилення «антитоталітарної» риторики політичних еліт. Ці процеси співпали в часі з демократичними «кольоровими революціями» на пострадянському просторі, які спонукали до нової хвилі політизації історії у Східній Європі.

В якості меж започаткування третього етапу в розвитку історичної політики країн Балтії може розглядатися рубіж 2010-х рр. Головною тенденцією стає просування балтійськими елітами своїх «версій» минулого на загальноєвропейський рівень. До цієї діяльності залучаються міжнародні майданчики ОБСЄ, Європейського парламенту, ПАРЕ, Європейського суду з прав людини, Парламентської асамблеї НАТО тощо. Зокрема, показовою стала реакція загальноєвропейських інституцій на масштабне святку-

вання в Москві 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Так, Європейський парламент 12 травня 2005 р. схвалив резолюцію щодо підсумків Другої світової війни, вказуючи на «масштабні страждання, несправедливість, тривалу соціальну, політичну та економічну деградацію, пережиті націями-полоненими, що опинилися по східний бік залізної завіси». Зі свого боку, ПАРЄ 22 червня 2005 р. прийняла резолюцію із закликом до Росії сплатити компенсації «особам, депортованим з окупованих країн Балтії, та їхнім нащадкам».

Слід зазначити, що процеси європейської інтеграції впродовж останніх десятиліть сприяли замиренню і активному діалогу «національних версій» минулого в Західній Європі. Відбувалося формування так званої «постнаціональної культури пам'яті», що передбачала плюралізм тлумачень минулого на снові визнання, здебільшого, спільної провини європейських держав за Голокост. Вступ країн Східної Європи до ЄС спричинив до поступової трансформації усталеної моделі. Відбулося загострення полеміки довкола історичних тем на тлі просування східноєвропейськими державами «національних» історій, в яких зазначені країни виступають жертвами «двох тоталітаризмів» – «нацистського» та переважно «радянського».

Доволі влучну характеристику вказаному процесу в країнах Балтії надав німецький вчений К. Фолк: «Націоналізація пам'яті про «радянську окупацію» спрямована на формування культурної пам'яті жертви та ігнорує темні сторони національної історії, включно зі співробітництвом із сталінською Росією і нацистським режимом та особливо давньою традицією антисемітизму». Ці історичні суперечності співпали з прагненням балтійських еліт підвищити свій статус, розширити ресурсні можливості в межах Євросоюзу, що призвело до активізації історичної політики на загальноєвропейському рівні.

Зусилля представників балтійських держав на цьому напрямі концентрувались як на рівні інституцій ЄС, так і на міждержавному рівні країн Східної Європи. Більш широкі можливості для просування власної «історичної програми» перед балтійськими елітами відкрились у зв'язку з Революцією Гідності в Україні, подальшою російською анексією Криму і війною на Донбасі, що спричинило зростання недовіри та скорочення наукових і дипломатичних контактів між Євросоюзом і Росією.

Проте не можна стверджувати, що історична політика в країнах Балтії цілковито перенесена з національного на наднаціональний рівень. Останній, радше, постав новим майданчиком

для реалізації апробованих попередніх підходів до історичної політики, які розвиваються на національному рівні.

Відбуваються й більш фундаментальні зсуви: офіційне тлумачення минулого закріплюється на законодавчому рівні, набуваючи нормативного, загальнообов'язкового характеру. Так, парламенти Литви і Латвії у 2010 та 2014 рр. відповідно ухвалюють закони, що запроваджують кримінальну відповідальність і покарання у вигляді позбавлення волі за заперечення радянської окупації.

Загалом, основною тенденцією третього історичного етапу стало піднесення теми комуністичних злочинів проти людяності до загальноєвропейського рівня. Політики балтійських країн у цьому процесі відіграють провідну роль, позиціонуючи свої народи в якості «жертв тоталітарних режимів» – як нацистського, так і радянського. Головним адресатом у даному випадку виступає саме Захід, тоді як образ «російської агресії і тоталітаризму» слугує здебільшого ідеологічним вподобанням.

Досліджуючи місце Латвії в системі європейської безпеки, слід застосувати комплексний підхід з урахуванням різноманітних теоретичних підходів до формування регіонів як безпекових територіальних систем. Якщо одразу після проголошення незалежності Латвії в країні велася дискусія, чи бути їй нейтральною за прикладом сусідніх Швеції та Фінляндії, чи вибудовувати свою оборонну політику, виходячи з мети приєднання до НАТО в найближчому майбутньому, то після 1995 р. латвійські уряди один за одним послідовно впроваджували курс на вступ до Альянсу.

При цьому, як в Латвії існувала недовіра стосовно НАТО, так і в останнього щодо офіційної Риги. Як пише З. Озолиня, латвійська еліта не була впевнена в тому, що країни Заходу, навіть після вступу Латвії до Альянсу, будуть захищати її будь-якими засобами у випадку агресії проти неї з боку третіх держав. Водночас, латвійське російськомовне населення також побоювалось, що приєднання країни до держав Північноатлантичного договору матиме наслідком погіршення й без того непростих відносин між Латвією і Росією. Пропри це, 26 лютого 2004 р. при голосуванні в латвійському Сеймі з питання вступу в НАТО «за» висловилися понад три четвертих депутатського складу – 77 зі 100 парламентаріїв.

Продемонструвати готовність Латвії, а також її сусідів по Балтійському регіону – Естонії та Литви, до співробітництва у військово-політичній сфері були покликані відповідні спільні проекти трьох балтійських держав. Так, ще наприкінці 1994 р. започатковано формування БАЛТБАТу – миротворчого батальйону, службу в

якому несли представники всіх трьох країн Балтії, у тому числі в місії з підтримання миру в Боснії і Герцеговині. На думку Р. Сапронаса, створення батальйону не лише продемонструвало спроможність балтійських держав до взаємного співробітництва, але й зробило значний внесок у створення збройних сил в цих країнах, враховуючи, що після розпаду СРСР і виводу радянських військ з території Латвії, Литви та Естонії останнім довелося формувати свої армії фактично «з нуля».

Разом з тим, у 1996 р. було запущено проект БАЛТНЕТ, що передбачав створення спільної системи моніторингу повітряного простору трьох балтійських країн. У 1997 р. започатковано реалізацію проекту БАЛТРОН, який дозволив скоординувати зусилля представників збройних сил держав Балтії у рятувальних операціях на Балтійському морі. Зрештою, у 1998 р. було засновано Балтійський оборонний коледж, метою якого стала підготовка офіцерських кадрів для Латвії, Литви та Естонії. Коледж розмістився на території Естонії, координаційний центр БАЛТНЕТу – у Литві, а база БАЛТБАТу і координаційний центр БАЛТРОНу – у Латвії.

У період після завершення холодної війни наріжним каменем політичного виміру системи європейської безпеки стала ОБСЄ. Вона здобула цей статус завдяки своїй універсальності, не поділяючи країни Європи на «західні» та «східні» та не вимагаючи від останніх при вступі в організацію виконання інших умов, крім прагнення до миру і співробітництва на континенті. У вересні 1991 р., одразу після провалу серпневого заколоту в Москві, учасницями ОБСЄ постали три країни Балтії. Найважливішим напрямом роботи організації у 1990-х рр. став контроль за звичайними озброєннями держав-учасниць. У цьому контексті значення Латвії та її сусідів по регіону виявилось вкрай важливим.

У контексті взаємодії Ради Європи з Латвією остання являє собою особливий випадок серед інших балтійських держав, оскільки, на відміну від Естонії та Литви, які вступили в РЄ у 1993 р., шлях офіційної Риги в цю організацію виявився більш складним. Латвія не надала громадянства жителям республіки, що переїхали до неї на постійне проживання після 1940 р., проте цим людям був наданий статус «негромадянина», не визначений у міжнародному праві. Лише після прийняття у 1994 р. нового Закону про громадянство Латвії, який чітко визначив порядок надання громадянства «негромадянам», Парламентська Асамблея Ради Європи ухвалила рішення запросити латвійську сторону стати повноправним членом цієї організації.

Також показово, що вступ Латвії до Європейського Союзу відбувся у 2004 р. після того як ОБСЄ визнала ситуацію у сфері дотримання прав національних меншин країни задовільною, а мандат місії зазначеної організації в Латвії завершився. Попри це, як наполягає офіційна Москва, проблеми з нацменшинами в країні продовжують зберігатися. Особливо різко і вкрай заполітизовано робляться безпідставні спроби з російської сторони звинуватити латвійське керівництво в потураннях героїзації нацизму у Латвії.

Висновки та рекомендації.

Підводячи підсумки, слід відзначити, що основними тенденціями в розвитку історичної політики у країнах Балтії є реалізація їхніми елітами політичного розрахунку на комбінування «комплексу провини» та «зовнішньої загрози» з метою підтримання підвищеної уваги на Заході до долі балтійських держав і отримання додаткових ресурсів.

Одна із головних цілей історичної політики балтійських еліт – вплив на громадську думку країн Євросоюзу з тим, аби вкоренити уяву про тяжкість злочинів комуністичного режиму у країнах Балтії. Зіткнення геополітичних інтересів великих світових держав в Європі слугуватиме подальшому пожорсткішанню історичної політики, впроваджуваної владними групами країн Балтії, та дедалі більш рішучим спробам закріплення її ідеологем на загальноєвропейському рівні.

Найважливішими політичними елементами системи європейської безпеки, в яких бере участь Латвія, є ОБСЄ, НАТО та Європейський Союз. Проте рівень співробітництва латвійської сторони в межах згаданих міжнародних інституцій є неоднорідним. Наприклад, співпраця Латвії у військовій галузі із сусідніми Естонією і Литвою навіть знизилася після вступу всіх трьох балтійських країн до НАТО в 2004 р. Державний суверенітет залишається для латвійців значущою цінністю, а ідеї відмови від його частини на користь інституцій ЄС суперечливо сприймаються населенням країни. Латвії доведеться пройти значний шлях до повної інтеграції у європейські та євроатлантичні структури, в першу чергу, в соціально-культурному плані.